

Forstaden

– byens forlængelse – ny by – eller?

Poul Sværrild

Hvad er forstæder?

»Pelle var glad for at bo på Landet, det var hans Drøm engang at flytte Arbejderne der ud igen. Byen fik han mere og mere imod...«.

Martin Andersen Nexø lod i Pelle Erobreren fra 1910 sin hovedperson flytte ud fra København for at indvarsle den forstadsudvikling, der skulle gøre en stor del af den danske befolkning til pendlere. Den skønlitterære forfatter så instinktivt sammenhængen mellem industrialiseringen og den bymæssige ekspansion, der skulle komme til at blive forstæderne. Forfatterens naivitet, der lod det urbaniserede land forblive land, og hans tilsvarende naive men ideologisk funderede opfattelse af byen som et onde svarer fint til tidens almindelige opfattelse. Forstaden var på én gang byens forlængelse og dens modsætning.

Forstaden i bred forstand er den enkelte bebyggelsesform, hvor flest danskere bor i

dag, kun godt hundrede år efter etableringen af de første moderne forstadsbebyggelser. Det alene gør forstæderne til et interessant fænomen, som med rette påkalder sig stadig flere faggruppers interesse.

Historikerne er kommet sent med herhjemme, hvor det først er i løbet af de seneste 10 til 15 år, der er begyndt at ske en udforskning af den del af dansk byudvikling, der har skabt forstæderne – danskernes almindeligste livsrum. Arkitekter, byplanlæggere, sociologer og socialarbejdere begyndte langt tidligere at interessere sig for, hvad forstæderne var for nogle størrelser, hvordan de fungerede, og hvordan de så ud. Andre faggrupper har tydeligvis heller ikke haft samme problemer som historikerne med at beslutte, hvad forstæder var og er. Historikernes tilbageholdenhed hænger naturligvis til dels sammen med forstædernes ringe alder, men det viser sig også, så snart man dykker ned i

Forstæderne har været urbaniseringens største vækstområder i Danmark gennem det 20. århundrede. Hvor det åbne land og den ekspanderende by mødes, har bølge efter bølge af tilflyttere søgt dobbeltheden i en urbaniseret livsform i landlige omgivelser blot for at miste landligheden ved etableringen af byens næste vækstlag.

Avedøre 1992. Foto: Poul Sværrild.

Den endeløse villavej fører til og fra, men har i modsætning til bygaden ikke noget eget liv. Med bilismens vækst mistede den værdi som legeområde, og i dag ligger den helt blottet for liv i dagtimerne, hvor de voksne er på arbejde og børnene i institution.

Avedøre 1992. Foto: Poul Sverrild.

den sparsomme danske forstadshistoriske litteratur, at der ikke eksisterer nogen fælles opfattelse af, hvordan en forstad defineres.

En internationalt gangbar definition på en forstad kunne være den, som optræder i den tyske Brockhaus Encyklopädie (1974) »Eine Siedlung, die räumlich von einer benachbarten Stadt getrennt, sozial und wirtschaftlich aber mit ihr verknüpft ist (Schulbesuch, Pendler).«

Anderledes herhjemme, hvor Indenrigsministeriets statistiske kontor i forbindelse med folketællingen i 1911 valgte at definere forstæder som bymæssige bebyggelser, der i en anden kommune danner en direkte fortsættelse af bykommunens bebyggelse. Det var en definition, der blev opstillet til at tjene statistiske formål, og som var blottet for funktionsbeskrivende indhold, og den er ganske uanvendelig i forbindelse med indkredsningen af forstaden som et fænomen med særlige karakteristika.

Over for så forskellige definitioner står den »almindelige« brug af ordet forstad, der yderligere forplumrer den ønskelige entydighed af

begrebet. I daglig tale dækker ordet »forstad« alle former for bebyggelser i udkanten af byer, men især bebyggelser, hvis formsprog er det industrialiserede boligbyggeri fra efterkrigstiden.

Problemerne med at afgrænse en så velkendt størrelse som forstaden kommer også helt klart til syne i det seneste væsentlige arbejde om en forstad, Planstyrelsens *Kommuneatlas Rødovre* fra 1991. I dette værk, som vurderer den gamle forstads kulturhistoriske bevaringsværdier, gør forfatterne sig end ikke den mindste anstrengelse for at forholde sig til bydannelsens grundlæggende karakteristika, dens formodede forstadskarakter. Med den antydede uklarhed omkring definitionen af forstaden kan det ikke undre, at Planstyrelsen ikke har forsøgt sig med et bud i forbindelse med atlasprojektet, der er tænkt som et arbejdsredskab i konkrete byfornyelsesammenhænge. Det burde dog ideelt have været en forudsætning for registreringsarbejdet at få karakteriseret det fænomen, som bevaringsarbejdet skal forholde sig til, parallelt med den accepterede betydning af at

Persontransporten er selve forstadens grundlag, og trafikårene dominerer forstadernes fysiske rammer. Efterkrigstidens totalplanlagte forstæder blev da også udlagt med de forventede transportmønstre som afgørende parametre og blev præget af vejanlæg i umenneskelige dimensioner, der vanskeliggjorde beboelseskvarterernes lokale sammenhænge. Avedøre 1992. Foto: Poul Sverrild.

kende til en købstads historiske funktion forud for en vurdering af dens helheders bevaringsværdi.

De danske kulturhistorikere, der har beskæftiget sig med forstæder, giver ikke et mere entydigt billede. J.E.F. Hansen, der i *Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne* fra 1977 behandlede den første bebyggelse af Københavns brokvarterer, anlagde implicit den synsvinkel, at byggeri uden for middelalderbyen var forstadsbyggeri.

Det vægtigste enkeltstående værk om en dansk forstad, *Rødovre 1901–1976*, fra 1978, indeholder trods detaljerede beskrivelser og analyser af en forstads opståen, udvikling og modning ikke eksplicitte forsøg på at forholde sig til en afgrænsning af forstaden i forhold til andre bymæssige bebyggelser.

I første bind af Københavns Amtsmuseumsråds oversigt over forstadsudviklingen i Københavns Amt, Ena Hvidbergs og Hannele Toft Jensens *Vestegnen*, der kom i 1986, gives der det første forsøg på at danne et overblikbillede af hen ved hundrede års

byudvikling i storbyens randområder, og her betragter forfatterne også forstaden som en så velkendt størrelse, at den ikke fordrer nogen definition.

Peter Dragsbo benyttede i *Forstæder i Esbjerg 1900–1960* fra 1988 den ikke-funktionsbestemte definition fra 1911. Samtidig betonede han sammenhængen mellem industrialismen og forstadsdannelsen, idet han dermed antydede forstadens dynamiske og tidsbundne karakter.

Problemerne med at indføre en entydig karakteristisk af forstaden har altså glædeligvis ikke helt afholdt historikere fra at beskæftige sig med den, men behovet for et sådant apparatur er indlysende alene med ovenstående som eksempler. At forestille sig, at man kan forholde sig til forstadens bevaringsværdige elementer, uden at man har defineret forstadens særlige karakteristika, er indlysende uholdbart.

Med udgangspunkt i forstadernes opståen som en følge af industrialiseringens funktionsopdelte by er det indlysende, at de primære

karaktistika i de danske forstæder er deres funktion som boligbyer, afhængige af moderbyen m.h.t. arbejde, handel og kultur. Resultater er pendlingsfænomenet og senere sovebybegrebet.

Når en rent funktionsbestemt forstadsdefinition ikke gør det alene, skyldes det, at der er behov for at få udskilt bydannelse, der vel rummer centrale forstadsfunktioner, men som indlysende har en anden karakter. Det gælder f.eks. mindre købstæder, der i efterkrigstiden har fået centrale pendlingsislæt, men som sideløbende har bevaret såvel deres fysiske købstads- eller stationsbystruktur som deres identitet (herunder selvopfattelse) som selv bærende byer.

Betydningen af funktionselementet i en definition ligger blandt andet i, at det er nødvendigt at forholde sig til den udvikling, som en lang række forstæder har gennemløbet (og fortsat gennemløber). Det kan statistisk konstateres, at en række af de nævnte forstadsfunktioner i dag er under afvikling og erstattes af mere komplekse strukturer, og sideløbende hermed er forstædernes selvopfattelse under forandring.

En forstadsdefinition, der på den ene side baseres på en kombination af erkendelsen af forstaden som produkt af industrialiseringen og dermed som et tidsbundet fænomen og på den anden side af dens funktion som overvejende boligområde og dermed dens afhængighed af en moderby, skulle indtil videre være tilstrækkelig til at afgrænse de geografiske områder, der er forstæderne, og den periode, der er forstædernes. En sådan definition indebærer, at forstæderne i den klassiske form vil være under afvikling i takt med overgangen til et postindustrielt samfund.

Ved en gennemgang af de københavnske forstæders opståen, udvikling og begyndende afvikling skulle den praktiske anvendelighed af disse elementer til en definition gerne fremgå.

De københavnske forstæders opståen

De første københavnske forstadsbebyggelser var umiddelbart et resultat af ophævelsen af

den militære demarkationslinie, en ophævelse, der muliggjorde opførelse af permanente bebyggelser uden for middelalderbyen.

Man har dels fokuseret på de første danske villakvarterer, dels på de første større etagebebyggelser i de senere brokvarterer. Disse tidligste byggerier i byens udkant rejser flere problemer i forhold til forståelsen af forstadens særlige karakter. Villakvartererne må ideologisk ses som en videreførelse af 1700-årenes landstedskultur, og de placerer sig dermed i bedste fald i udgangen af den moderne forstadsudvikling, om end de kom til at danne forstadsbefolkningens fysiske idealbillede i perioden frem til Den anden Verdenskrig. Det er også karakteristisk, at det ikke var den spirende industrialismes folk, der var banebrydende her, men snarere kunstnere og embedsmænd.¹ De første bebyggelser i de senere brokvarterer efter demarkationsliniens ophævelse i 1852 betragtes som nævnt som Københavns første forstæder. Denne opfattelse, som f.eks. kommer til udtryk i Fredningsstyrelsens *Vesterbro – En forstadsbebyggelse i København* fra 1986, lå også bag titlen på den eneste publicerede analyse af det tidligste byggeri her, J.E.F. Hansens *Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne*. J.E.F. Hansens arbejde søgte ikke at forholde sig til, hvorvidt byggerierne havde forstads karakter, men gennemgangen af de nye bebyggelser, af indbyggernes sociale og erhvervsmæssige fordeling og af den svage, men eksisterende virksomhedsstruktur viste, at de første bebyggelser ikke havde karakter af forstæder, men fungerede som middelalderbyens fortsættelse. Det blev påvist, at indbyggerne udviste stor social og erhvervsmæssig spredning, at boligmassen var sammensat af store, mellemstore og små boliger, og at der forekom håndværksvirksomheder og enkelte industrielle foretagender. I det store og hele pegede undersøgelsen på en struktur, der ikke adskilte sig fra byens gennem andet end en mere åben arkitektur og lavere udnyttelsesgrad.

Det allerede overbefolkede København, som oplevede en eksplosiv tilvækst gen-

1. Peter Dragsbo: *Forstæder i Esbjerg 1900–1960* (1988), s. 9.

Forstadens funktionelle forhold til moderbyen betones af den centerløshed, der især karakteriserer de uplanlagte forstæder. Hovedgaderne kæmper en kamp mellem rollen som trafikåre for pendlerne og rollen som bygade for lokale befolkninger i størrelsesordener som større købstæder. Planlæggernes indgreb med bevidste centerdannelser har mange steder gennem de seneste 20 – 30 år givet bygaderollen dødsstødet. Hvidovre 1992. Foto: Poul Sverrild.

nem anden halvdel af iorrige århundrede, måtte ekspandere, og ekspansionen skete på de betingelser, som bød sig til fysisk, økonomisk og kulturelt. Industrialiseringen af København havde vel i 1850'erne næppe heller nået et niveau, hvor den bestemte byens udvikling. Den oplagte ekspansionsmulighed var bebyggelsen af brokvartererne i umiddelbar forlængelse af den eksisterende by og bebyggelse i det mønster, man allerede kendte. Samtidig betingede de nye, internationale kulturelle strømninger en alternativ udvikling, hvor »landet«, udtrykt i villakvarteret, blev idealet for stadig bredere lag.

Omkring århundredskiftet slog ideer om hele nyetablerede byer igennem som løsning på storbyernes ukontrollerede vækst. Ikke underligt kom den primære inspiration fra industrialiseringens og urbaniseringens England, hvor arkitekten Ebenezer Howard i slutningen af forrige århundrede lancerede ideen om havebyen, »The Garden City«. Howards ideer, som blandt andre sagføreren og socialpolitikeren F.C. Boldsen formidlede her i landet kort efter århundredskiftet, slog aldrig igennem i Danmark med deres centrale budskab om, at byvæksten skulle ske gennem etablering af nye, selvstændige byer, der skulle karakteriseres gennem deres menneskelige dimensioner og deraf følgende demokratiske adgang til alle goder fra arbejde og transport til kultur og friluftaktiviteter.

Et enkelt element fra Howards idekompleks slog igennem – betoningen af værdierne ved at bo i haveboliger. Det er dog næppe hans fortjeneste, for den udvikling var som nævnt allerede i gang i Danmark, da hans ideer blev kendt her, men de virkede givet styrkende for den igangværende udvikling. Villaen som boligideal havde bredt sig fra overklassen i 1700-tallet til det uddannede borgerskab omkring midten af forrige århundrede. Den fortsatte sin sejrsgang gennem de øvrige samfundsklasser i løbet af sidste halvdel af forrige århundrede. Haveboligen opfyldte alle de krav, som tiden kunne rejse til en bolig. De behov, der blev betonet, stod som kontrast til tidens opfattelse af byen. Det handlede om lys, luft, sundhed og moral, og for de bedrestillede også om æstetik, hvor modstykket for de mindrebemidlede var adgangen til selv at producere grønsager.

Det romantiske landskabsideal, der trak over- og middelklassen til det kuperede terræn nord for København, havde ikke samme appel til de underprivilegerede, der først stod over for opfyldelsen af mere centrale behov end de æstetiske. At disse klasser nok ville have valgt på samme måde som de højere klasser, hvis de havde haft de økonomiske muligheder, antydes af valget af for eksempel Vestre Kirkegård som udflugtsmål for Vesterbros arbejderbefolkning. Det østsjællandske landskab, der omkransede Køben-

havn med sletteland mod syd og vest og morænelandskab nord for byen, gjorde den sociale geografi, som forstæderne fik, oplagt. Ligesom industrialiseringen medførte adskillelse af arbejde og bolig, så påførte den befolkningen en modsvarende social adskillelse, en social specialisering, der gennem forstæderne fik en geografisk dimension.

De københavnske brokvarterer, der som nævnt voksede frem som organiske fortsættelser af middelalderbyen, ændrede karakter i løbet af 1870'erne og 1880'erne, hvor de antog karakter af boligkvarterer for københavnske arbejdere. Men de opfyldte ikke kravet om at være adskilt fra moderbyen, geografisk eller politisk-administrativt, så de kom ikke til at fremstå som klassiske forstæder. Med væksten af villakvarterer nord for København i Gentofte, nabokommune til København, Gladsaxe og Lyngby, andre omegnskommuner, i de sidste årtier af forrige århundrede opstod de første forstæder, der opfylder samtlige opstillede krav til forstæder. De blev inden for en kort årrække fulgt af forstadsbebyggelser syd og vest for byen, i Tårnby på Amager og i Hvidovre og Rødovre vest for kommunegrænsen. Fra århundredskiftet frem mod 1930 opstod her arbejder- og funktionærforstæder, der gennemløb parallelle udviklingsforløb fra sommerhusudstyknings over ulovlige beboelser til helårsbebyggelse.

Karakteristisk for denne forstadsudvikling var, at kvartererne i hovedsagen udviklede som rene boligområder, hvor de eneste arbejdspladser, der kom sideløbende med bebyggelsen, var servicearbejdspladser inden for detailhandel og håndværk.

Begyndelsen til arbejderforstæderne forbindes almindeligvis med interimistiske bebyggelser, kaotiske sociale forhold og ulovlige beboelser. Det er imidlertid kun delvis korrekt. Det er karakteristisk, at urbaniseringen i disse områder indvarsledes af udstykning af sommerhusgrunde, og først i en senere fase overgik en del af sommerhusbebyggelsen til irregulær beboelse, hvorunder forstadsbebyggelsen fik sin dubiose karakter og en del kvarterer deres tilsvarende omdømme.

Forstædernes karakter

De små danske forhold gjorde, at forstadsudviklingen ikke herhjemme kom til at hænge så nøje sammen med udviklingen af de offentlige samfærdselsmidler, som det ses i den angelsaksiske verden. Nord for København spillede jernbanen en ikke uvæsentlig rolle, men syd og vest for byen var det cyklen, der ved siden af fodtøjet var det centrale element.

Et vigtigt aspekt af udviklingen af de ældste danske forstæder og vel især arbejderforstæderne var, hvilken indflydelse tilflytterne havde på den virkelighed, der blev skabt. Det er en almindelig antagelse, at det var københavnske arbejdere, der som udflyttere befolkede de nye forstæder, idet det også har været antagelsen, at det i høj grad var første- og andengenerations københavnere, der flyttede ud, og ikke »indsfødte« københavnere. En endnu upubliceret undersøgelse,² baseret på samtlige tilflyttere til Hvidovre i årene op til 1925, viser, at det i høj grad var førstegenerations tilvandrere fra landet, der efter at have rundet København benyttede den første mulighed for at vende tilbage til en tilværelse, der i sine fysiske rammer lå nærmere den landlige.

Med en dårligt uddannet befolkning, hvis opvækst var sket i rene landbrugssamfund, en befolkning, der kun sporadisk kunne være blevet socialiseret til en bytilværelse, måtte resultatet blive skabelsen af lokalsamfund, hvor idealerne pegede bort fra byen.

Det var en forstadsdannelse, der fik præg af tilfældigheder, fordi der ikke var nogen overordnet planlægning. De eneste former for regulering, der almindeligvis fandt sted, var kædet sammen med brand- og sundhedshensyn og begrænsede sig til dimensionering af veje og udformningen af de enkelte huse.

Set indefra forholdt det sig mange steder anderledes. I spidsen for en del af den tidlige forstadsdannelse udstyknings stod personer, som drømte om inden for de af udstykkerne givne rammer at skabe lokalsamfund, der rummede andre og flere værdier, end til-

2. L. Holden: *Hvidovre – mulighedernes land*. Undersøgelse på Hvidovre Lokalhistoriske Arkiv.

De bedst fungerende forstadsbebyggelser af blokkarakter skabte i 1950'erne højkvalitets boligmiljøer, hvor forstædernes særlige formsprog fungerer i samspil med indbyggernes livsform. Karakteristika er variation, tæthed og oftest traditionelle byggematerialer.

Hvidovre 1992. Foto: Poul Sverrild.

fældighedens princip umiddelbart tilbød. Stort set overalt organiserede parcelejerne sig i parcel- og grundejerforeninger, og her forsøgte man med varierende held at skabe indhold i de lokalsamfund, hvis rammer var givet af udstykkerne. Mange grundejerforeninger sikrede sig festpladser i udstykningerne, og foreningernes sociale liv var i mange tilfælde særdeles aktivt i de første år, ligesom der er en del eksempler på udstrakt sammenhold og solidaritet blandt tilflytterne over for det omgivende samfund.

De gamle forstæder udviklede sig under trykket af voldsom bolignød og stærkt svingende konjunkturer. Men i løbet af 1930'erne havde der udviklet sig en ring af forstæder omkring København. Befolkningen var pendlere, der betjente sig af det københavnske arbejdsmarked, større indkøb blev foretaget i København, og det var også her, kulturtilbuddene var. I dagtimerne var forstæderne befolket af kvinder og børn, og den mandlige pendlerbefolkning blev betjent af et offentligt trafiknet, der med en forsinkelsesfaktor vok-

sede frem i takt med forstædernes udvikling. Forstæderne er i denne periode blevet opfattet som på den ene side uregerlige og uordentlige »klondykes« og på den anden side rolige, sunde og trygge, men lidt kedelige boligområder.

En undersøgelse af foreningslivet i forstæderne i mellemkrigstiden er endnu ikke gennemført, men ud fra et skøn over foreningsforekomsten i en enkelt forstadskommune forekommer det sandsynligt, at det vil vise sig, at foreningslivet i forstaden ikke var væsensforskelligt i hverken kvantitet eller kvalitet fra foreningslivet i stationsbyen.

Var forstadens indre liv ikke umiddelbart til at skelne fra andre bytypers, så var dens fysiske form klart en anden. Som i stationsbyen var rygraden i dens eksistens transportsystemet, men hvor det for stationsbyen var varetransporten, der var afgørende for etableringen, så var det persontransporten, der bestemte forstædernes udformning. Betingelsen for forstædernes placering var adgangen til det københavnske arbejdsmarked, hvad

enten transporten foregik til fods, på cykel eller med offentlige transportmidler. Med København som forstædernes centrum voksede de frem med tyngdepunkterne omkring det radiale vej- og banesystem. Resultatet blev forstadskommuner med en radikalt anderledes fysik end andre bysamfunds.

Forstæderne placerede sig meget varieret på en skala fra den rendyrkede, klassiske forstad, der alene levede i kraft af København, til forstadshybrider, hvor stationsby- eller købstadsselementer indgik med lokale centerdannelser og mere udviklede tilbud på arbejdsplads-, handels- og kulturfronten.

Mellemkrigstidens københavnske forstæder fremtrådte som overvejende haveboligbyer, hvor etageboligbyggeri alene var begyndt at dukke op langs hovedfærdselsårene for Københavnstransporten og i forbindelse med de lokale centre ved stationerne. Forstæderne var blevet bebygget med boliger, som beboerne selv havde valgt i overensstemmelse med idealer og økonomiske muligheder, og de var blevet befolket af tilflyttere, der i hovedsagen selv havde valgt denne boligform blandt de tilbud, tiden rummede.

Under ét kan forstadsudviklingen frem til besættelsesårene beskrives som uplanlagt på enhver måde. De planarbejder, som især Dansk Byplanlaboratorium satte i værk fra begyndelsen af 1920'erne, fik ingen indflydelse på den konkrete udvikling i denne periode. Men en alternativ udvikling tegnede sig uset i forstæder og endnu ikke urbaniserede landkommuner, hvor især Københavns kommune havde lært af den eksplosive udvikling af forstæderne. Gennem opkøb af ejendomme i omegnskommunerne i 1920'erne og 1930'erne sikrede man sig indflydelse på en fremtidig udvikling, som næppe tegnede sig særlig klart på investeringstidspunktet.

Forstædernes nye ansigt

I 1920'erne var man blevet fuldt klar over behovet for at planlægge den storkøbenhavnske udvikling, og der blev sat gang i udrednings- og planlægningsarbejdet. På grund af

besættelsen kom arbejdet til at trække i langdrag, og resultatet i form af den så berømte »Fingerplan« forelå først i 1948. På det tidspunkt var boligsituationen blevet en anden end den, der havde foreligget i 1930'erne. Det helt dominerende problem var en boligmangel, der kunne gøres op i titusinder, og i forbindelse med løsningen af bolig mangelen dukkede følgeproblemer op i form af materialemangel og mangel på faglært arbejdskraft.

En vanskeligere målelig faktor i form af ændrede boligidealer hos beslutningstagere og eksperter kom også til at spille ind ved iværksættelsen af efterkrigstidens byggerier. Den socialdemokratiske boligpolitik handlede om sunde og billige boliger, og en ideologisk baseret mistro til parcelhuset over for etageboligen kom til at præge efterkrigstidens forstadsbyggerier i de socialdemokratiske styrede kommuner, hvor de almennyttige boligselskaber fik lov til at skabe rammerne om en hel tilflytterbølges liv. Tidens løsen var effektivitet, rationalisering og rationalitet. Æstetik var et overskuds fænomen, der kun havde begrænset plads i løsningen af det akutte bolig-nødsproblem.

Kommunerne havde fået mulighed for at gennemføre byplaner med Bertel Dahlgaaards byplanlov af 1938, men de fleste steder begyndte man først for alvor at arbejde med det efter besættelsens ophør. De kommunale organisationer var kun i begrænset omfang gearret til opgaven, og forståelsen for nødvendigheden af overordnet planlægning var længe om at trænge igennem. De københavnske forstadskommuner var udsat for et voldsomt pres for at skaffe byggegrunde, og de fleste steder begrænsede planlægningen sig til registrering af de eksisterende forhold, herunder hvad ejerne af endnu ubebyggede arealer havde forestillet sig, de skulle anvendes til.

Fra statens side gennemførtes umiddelbart efter besættelsen en række boliglove, der skulle sætte gang i byggeriet. Afgørende elementer i lovgivningen var billige statslån, der kom til at påvirke opførelsen af dels enfamiliehuse, dels almennyttigt boligbyggeri. Materiale manglen og manglen på faglært arbejdskraft førte til ny lovgivning i begyndelsen af 1950'erne, hvor utraditionelt byggeri

Den fritliggende blokbebyggelse i beton er af omgivelserne blevet symbol på forstadslivets fantasiløse monoton. Det på trods af, at denne bebyggelsesform i store træk alene hidrører fra to af de mere end ti årtier, forstæderne har fungeret, og kun udgør en mindre del af deres boligmasse. Hvidovre 1992. Foto: Poul Sværrild.

fik særlig gunstige vilkår. Lovgivningen blev en direkte anledning til en eksplosiv vækst i især betonbyggeriet, der satte ind fra 1953.

Forstædernes ansigt forandrede radikalt i denne periode, hvor de nye arkitektoniske udtryksmåder slog igennem. Blokbebyggelsen blev den nye norm. De første byggerier af denne karakter var opført allerede i 1930'erne, hvor f.eks. Ryparken i Københavns kommune kom til at danne skole. Det var ønsket om lys og luft, der dominerede de nye byggerier, boligblokkene blev placeret enkeltvis eller sammenbygget i forskudte vinkler, de blev omgivet af grønne nærområder, og boligerne blev solvendt. Med disse grundprincipper opførtes gennem 1940'erne og 1950'erne tusindvis af boligenheder.

Der blev i 1950'erne eksperimenteret ikke blot med materialer og fysiske former, men også med byggeriernes funktion som rammer for familiernes liv. Med inspiration fra 1920'ernes boligvisioner og – paradoksalt nok midt under Den kolde Krig – fra Sovjetunionen, blev der gennemført eksperimenter med kollektive tilbud (og forpligtelser) i flere store byggerier.

Arkitekterne forudså den nye familiestruktur med to udearbejdende forældre og ventede, at menneskene ville handle rationelt og indrette den øvrige tilværelse derefter. Disse tankegange førte til forsøg med bl.a. linnedservice, madservice, beboerhotel og hus-hjælpsservice i nogle byggerier. Mest kendt er Carlsro i Rødovre, men også i Søborg blev

der eksperimenteret, og en række steder forsøgte arkitekterne at trænge igennem med budskabet, men blev standset af enten boligselskaber eller beboere.³

Forsøgene med alternative organisationsformer for forstadsbeboernes tilværelse tjener primært til at betone i hvilken udstrækning, der var forventninger til, at forstæderne ville blive ramme om markant nye livsformer. Men i lyset af det samlede byggeris omfang var det en forsvindende lille del af forstadsbefolkningen, der fik mulighed for at indrette sig alternativt. Langt hovedparten af de nye tilflyttere mødte kun eksperimenterne i form af de materialer og byggemetoder, som det industrialiserede byggeri benyttede sig af.

I forhold til den traditionelle bybebyggelse, hvor gaderne var de centrale offentlige rum, fik blokbebyggelsen med de grønne omgivelser som virkning, at den etageboligbebyggede gade blev blottet for andet liv end transport, og det var stærkt medvirkende til, at forstadens indtryk af livløshed blev forstærket. Blokbebyggelsen blev i den grad synonym med forstaden, at de problemer, som blokbebyggelserne demonstrerede, æstetisk, funktionelt og socialt, blev overført på forstaden.

De nye begreber, som blev påhæftet forstaden, handlede om monoton, gråhed og tristesse. En central forskel på den nye tilvandringsbølge, der befolkede blokbebyggelserne, og den gamle, der havde fyldt parcelhuskvartererne og fortsat gjorde det, var tilflytningsmotivationen. En stor del af denne bølge af forstadsbeboere kom ikke til de nye kvarterer af egen vilje. Bolignøden, der fortsatte op gennem 1950'erne, begrænsede det frie boligvalg, og forstæderne var stedet, hvor nybyggerierne fandt sted. De store almennyttige boligselskabers byggerier var forpligtet til at huse udsanerede københavnere i op til en fjerdedel af lejemaalene, og det gav en markant anderledes situation for efterkrigstidens forstadsdannelse i forhold til mellemkrigstidens. Her havde der ganske vist også været tale om periodevis bolig mangel, der havde

påvirket forstædernes vækst, men væksten var primært sket i kraft af tilflytternes egne handlinger.

De nye tilflyttere var for en stor del københavnerne, der ikke selv på udflytningstidspunktet havde haft intentioner om en anden livsform end den, de kendte fra de tæt bebyggede og befolkede brokvarterer, og utilfredsheden med forstadens ramme var udtalt hos mange udsanerede.⁴ De flyttede ind i rammer, som var opført for at tilgodese idealer om sundhed og tidssvarende sanitære forhold, rammer, der var skabt for at være svar på byens problemer, men også rammer, der var præget af de mangler og problemer, som byggeeksperimenterne medførte. Udviklingen af det utraditionelle boligbyggeri med dets centrering omkring beton og elementbyggeri tilførte helt konkret forstaden den grå farve, som omgivelserne tillagde dens indre virkelighed.

Den indre oplevelse af forstadens virkelighed var naturligvis mere nuanceret: »Vi flyttede ind i Bredalsparken i december 1950. Vi følte næsten, at vi var kommet på landet, der var marker udenfor vores vinduer. Jeg ville gerne bo moderne, og min mand ville helst bo på landet, og det var svært at forene, men det lykkedes i Bredalsparken; for det var dejligt og moderne, men det var også på landet dengang. Så vi syntes begge to, at vi havde fået vores ønske opfyldt.«⁵ Sådan kunne det opleves at flytte ind i en ny stor blokbebyggelse i et af Københavns bebyggelsesmæssige randområder.

Med kvindernes accelererende indtog på arbejdsmarkedet i anden halvdel af 1950'erne fik forstæderne hæftet endnu et negativt ladet ord på sig: Sovebyer. De endnu relativt unge forstæders befolkning udgjorde et skævt udsnit af den samlede befolkning med overvægt af unge familier, og med kvindernes stigende udearbejde og den modsvarende institutionspasning af børnene blev forstæderne tømte for mennesker i dagtimerne.

Ved siden af mennesketomheden var for-

3. Erfaringerne med kollektivbebyggelsen Carlsroer behandlet af Anette Vasström i *Rødovre 1901–1976*, s. 219–238.

4. J. Plovsing m.fl.: *Byfornyelse på Nørrebro* (1979), s. 96.

5. L. Magnussen m.fl.: *Bredalsparken 1949–89*, s. 4.

Industriens sidste bud på storbyggeri i forstæderne blev de totalplanlagte bysamfund, hvor der var tænkt på alt, undtagen beboerne. Beton i metermål som ramme for hele nye bybefolkninger, der skulle leve standardliv for at passe ind i teknokraternes standardbyer.

Bygge- og udtryksformen kom endelig i miskredit, da de store betonbyer i 1970'erne skulle befolkes i et kriseramte samfund. Avedøre 1992. Foto: Poul Sværrild.

stædernes overvejende centrumsløshed det mest iøjnefaldende ved de nye bydele. Forstædernes funktion og struktur var fortsat den samme. De var stadig i markant underskud med arbejdspladser, og pendling var normen for befolkningen.

Den samlede bystrukturs erhvervsbillede var imidlertid for ændring. En af planlægningsarbejdets virkninger var en bevidst decentral erhvervslokalisering, og forstads-kommunerne blev i stigende grad vågne over for behovet for lokale arbejdspladser. Den udviklingslinje blev understøttet af en anden udvikling, der på lidt længere sigt kom til at præge forstædernes funktion: Væksten i den offentlige sektor. Eksplosionen i antallet af offentligt og især kommunalt ansatte blev særlig mærkbar i forstæderne med de i øvrigt få lokale arbejdspladser. Udbygningen af den offentlige service medførte især vækst i antallet af kvindearbejdspladser.

Planlægning og industrialiseret byggeri

Indførelsen af montagebyggeriet i årene efter besættelsen var gennemførelsen af industrialiseringen i boligbyggeriet. En af virkningerne var, at der blev vækst i ingeniøropgaverne og mindre plads til arkitekter. Det var store enheder, der blev bygget, enheder, der stod godt til den omsiggribende planlægning. Det blev almindeligt med byggeprojekter, der indeholdt et antal boligenheder svarende til mindre provinsbyer. En afgørende forskel i forhold til traditionelt byggeri i mindre skala var, at tilflytterne til de nye byggerier ankom til omgivelser, der i store træk var udformet på forhånd. Hastigheden og planlægningselementet betød, at indbyggerne ikke fik reel mulighed for at præge de rammer, de kom til at udfylde.

Det industrialiserede boligbyggeri gjorde sit til at nedbringe bolignøden, og uden denne kapacitetsforøgelse i byggesektoren havde det

ikke været muligt at gennemføre de store, samlede planer for forstadsbebyggelse, der kom til at præge især 1960'erne og 1970'erne. Planlægningen, der var startet lokalt som bygningsregulering, voksede gennem 1950'erne og 1960'erne til kommune-, regions- og landsplanlægning. For en række forstæder førte planlægningen til en meget konkret virkelighed.

»Så så jeg på detteher og blev mægtig fascineret af det: Ikke bare et nyt hus, men en helt ny by, en hel stribe nye byer.« Udsagnet fra Anders Bodelsens roman »De gode tider« gengiver troværdigt den stemning, der må have præget planlæggerne i 1950'erne ved udsigten til at skabe Københavns nye forstæder.

Med Albertslund som det ekstreme eksempel blev der med byggeriets industrialisering og med planlægningen som redskab mulighed for at skabe helt nye byer fra grunden. Det var principielt ikke nye forstæder, man forestillede sig, men byenheder, der skulle kunne bære sig selv og være med til at opløse den gamle bystruktur og lette presset på Københavns centrale dele, som man frygtede ikke ville kunne bære betjeningen af de mange nye hovedstadsindbyggere, som de nye byer skulle skaffe plads til. Langs Køge Bugt planlagdes et bånd af nye byer, hvor planlæggerne boltrede sig med eksperimenter. Her kunne man fra næsten bar bund totalplanlægge og forsøge at rette op på de funktionelle fejl, man mente at kunne se ved de gamle forstæder.

At tænkning i det gamle pendlingsmønster fortsat var grundlaget, ses af, at der blev lagt stor vægt på en sideløbende udbygning af det radiale S-togsnet, der skulle betjene de nye forstæder. At baneanlæggene ikke blev realiseret i takt med udbygningen, er en anden sag.

Privatbilismen havde i løbet af 1960'erne ændret folks vaner, og pendlingsmønstrene var under opbrydning. Kombinationen af den planlagte erhvervslokalisering, væksten i den offentlige sektor og arbejdskraftens mobilitet inden for hele regionen medførte, at det entydige billede af moderbyen med tilhørende forstæder blev ændret.

Forstædernes fysik

Den mest iøjnefaldende mangel ved de gamle forstæder var deres tilsyneladende strukturløshed. Fraværet af et naturligt centrum i de enkelte forstæder, hvor det lokale liv kunne være synligt, blev bemærket af indbyggerne. Det manglende liv på forstadens veje – eller fraværet af gader – var et almindeligt kritikpunkt. Et rundspørge i Hvidovre gav i 1968 som resultat, at 90% af indbyggerne fandt, at kommunen var kedelig.⁶

Behovet for centerfunktioner i forstæderne blev ret tidligt erkendt på flere niveauer. Fra politikerside dukkede ønsker om tiltag, der kunne få forstæderne til at ligne »rigtige byer«, op i 1950'erne i takt med den øgede selvfølelse, som forstædernes vækst gav, og konkret fremmet af udbredelsen af den såkaldte Gentoftestatus, der gav de større forstæder kommunalbestyrelser og borgmestre. Det gav sig fysisk udslag i opførelse af store rådhus og anlæg af torvelignende pladser, der var uden funktionel sammenhæng med de bypladser, de var kopieret efter.

Fra planlægerside begyndte man i 1960'erne, inspireret af amerikansk forstadsdannelse, at operere med centre, hvor man i tidens ånd især fokuserede på indkøbsmulighederne. Tendenser i det små til etablering af indkøbscentre med bykernens gader med detailvareforretninger som forbillede kan spores i almennyttige boligbyggerier tilbage til årene omkring 1950, men udviklingen med større selvbetjeningsforretninger pegede frem mod store indkøbscentre, der begyndte at blive virkeliggjort fra midten af 1960'erne med Rødovre Centrum som det første af slagsen.

Det var initiativer, der forholdt sig til samme problematik, men udgangspunktet var forskelligt. Hvor planlæggerne søgte at løse nogle aktuelle og fremtidige lokaliseringsproblemer rationelt, var politikernes handlinger nok i højere grad emotionelt betingede.

Forstædernes stigende alder medførte en ændret befolkningssammensætning, der tenderede i retning af færre børn og flere ældre.

6. Poul Sværrild: *Hvidovre Kulturråd* (1992), s. 17.

Mellemkrigstidens endeløse villakvarterer var udstyret med et fintmasket net af dagligvareforretninger. Der var næppe en vej, der ikke havde enten et ismejeri, en købmand, bager eller slagter. Med kvindernes massive indtog på arbejdsmarkedet og supermarkedernes frembrud døde hovedparten af disse detailforretninger i løbet af 1960'erne. Enkelt forretninger overlever i kraft af særlige ydelsestilbud. Butiksdøden var en meget synlig del af sovebyudviklingen. Avedøre 1992. Foto: Poul Sverrild.

Samtidig opstod der i de ældre og udbyggede forstæder den helt nye situation, at tilflytningen begyndte at antage dimensioner, der i højere grad lignede andre bysamfunds. For første gang blev de lokalpolitiske dagsordener ikke sat af de problemkomplekser, der fulgte i kølvandet på tilflytterbølger, men kunne sættes af en befolkning, der havde boet stadig længere i forstaden.

Det har været en almindelig antagelse, at forstadens anonyme ramme rummede en anonymiserende livsform, hvor mobiliteten formodedes at være større end i andre bebyggelsesformer. Det er et aspekt, der endnu ikke er undersøgt, men for en umiddelbar betragtning forekommer bofastheden og forekomsten af anden- og trediegenerations forstadsbeboere at være af et sådant omfang, at det lægger op til et opgør med denne antagelse.

Fremvæksten af en lokal identitet, der ved sin eksistens vil forandre vurderingen af forstaden, er naturligvis vanskeligere at få hold

på end den fysiske udvikling. Men befolkningens krav til lokalsamfundet kan give et billede af, hvad det var for et bysamfund, indbyggerne mente, de boede i, og et billede af, hvad det var for et bysamfund, de gerne ville bo i. En gennemgang af lokalavisen i Hvidovre tegner et ret klart billede af, at de ønsker, der rejstes for kommunens fremtidige udvikling fra midten af 1960'erne, handlede om faciliteter, som forbindes med et bycenter. Det var ønsker om teater, biograf, koncertsal og museum ved siden af de ønsker om idrætsfaciliteter, som vil kendes fra alle andre lokalsamfund. Ønskerne gav omridset af borgerens mentale by. De ville ikke acceptere at leve i en forstad, der endnu omtaltes som en soveby. Det var købstadens traditionelle center-tilbud, som var idealet for de borgere, der ytrede sig i debatten, ligesom det var det for de politikere, der bestræbte sig på at realisere ønskerne. De fleste af de facilitetsønsker, som blev luftet i denne periode, blev med velstandsstigningen også gennemført i en række

af de ældre og yngre forstæder. Men forstadens grundlæggende fysik stod tilbage som en dementi af den mentale by.

Den eventuelle forekomst af en kvalitativt anderledes lokal identitet i forstæderne i forhold til andre byformer er ikke undersøgt, men umiddelbart er det sandsynligt, at der er en sammenhæng i væksten af lokalidentiteten med forstædernes alder.

Hvad bliver forstaden til?

Udviklingen af hovedstadsområdet gennem 1970'erne og 1980'erne kom til at ændre bystrukturen fundamentalt. Det pendlingsmønster fra forstad til moderby, som er et af kravene til en forstad, blev erstattet af et andet og mere komplekst, og selve pendlingen begyndte at aftage. Med Hvidovre som eksempel var pendlingen til centrum (København og Frederiksberg) faldende og berørte i 1989 kun 40% af kommunens arbejdssøgende.

Samme år pendlede 20% af de arbejdssøgende til de øvrige omegnskommuner, og ikke færre end 35% arbejdede lokalt.

Afhængigheden af moderbyens arbejdsmarked er altså blevet erstattet af en bredere afhængighed af hele byområdet. Men nok så markant har udviklingen i den lokale beskæftigelse været. Her blev andelen af lokalt arbejdende næsten fordoblet fra 1970 til 1989. Hertil kommer, at det lokale arbejdsmarked er vokset i en grad, så antallet af lokale arbejdspladser i 1989 svarede til 90% af arbejdsstyrken. Med den konstaterede glidende stigning i antallet af lokalt beskæftigede, forekommer det sandsynligt, at pendlingen generelt vil være aftagende.

Den kulturelle afhængighed af moderbyen var et andet krav til forstaden. Hvor det på alle leder kunne siges at være opfyldt i de fleste forstæder i mellemkrigstiden, hvor skolevæsenets tilbud ophørte efter 9. skoleår, hvor biblioteksvæsenet var svagt udbygget,

Den atomiserede detailhandelslokalisering, der gav villavejene et skær af liv, blev afløst af stordrift og centerdannelser i løbet af 1960'erne. Byplanlæggernes forsøg med at dirigere forstadsbefolkningernes vaner har efterladt monumentale spor, hvor de ramte ved siden af. Middelaldergadens nutidige butiksføreløb er svær at kopiere i industrialiseret beton. Avedøre 1992. Foto: Poul Sværrild.

hvor forekomsten af biografer var sporadisk, hvor teatre alene forekom som turnerende forestillinger, og hvor museer knap forekom, så fremviste forstæderne fra 1960'erne et tilbuds billede, hvor disse behov i stigende grad blev opfyldt.

Af forstaden står så alene de fysiske rammer tilbage sammen med en social geografi, der forlener de enkelte forstæder med deres særlige karakter. Fra sovebyens storhedstid omkring 1960 er der sket en udvikling, der peger i retning af deres funktionelle afvikling. Det billede, der tegner sig af forstædernes rolle i den samlede byfunktion, viser to tendenser: En styrkelse af de enkelte forstadskommuners identitet som »købstæder« og en diffus integration af forstæderne i et stort bylandskab.

Etableringen dels af storcentre for detailhandlen, dels af »bycentre« i en række forstadskommuner demonstrerer de to tendenser. Storcentret baserer sig på en antagelse om en løs lokal identitet hos forstadsbefolkningen, der forventes gerne at krydse kommunegrænserne for at handle, mens lokalpolitikkerne i arbejdet for at etablere »bycentre« centralt i de enkelte kommuner bygger på en

forventning om eksistensen af eller muligheden for at oparbejde en stærk lokal identitet.

Forstaden er funktionelt afviklet, men det er et centralt spørgsmål, om den overhovedet har eksisteret som forstad i indbyggernes bevidsthed – eller om de blot har boet i et bymæssigt lokalsamfund, der så anderledes ud.

Litteratur:

- Peter Dragsbo: *Forstæder i Esbjerg 1900–1960* (1988).
 J.E.F. Hansen: *Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne* (1977).
 Ena Hvidberg m.fl.: *Vestegnen* (1986).
 T. Knudsen: *Storbyen støbes* (1988).
Kommuneatlas Rødovre. Planstyrelsen (1991).
 P. Lyngse: *Byudviklingen i Hvidovre*. Utrykt magisterkonferensafhandling, Københavns Universitet 1980.
 L. Magnussen m.fl.: *Bredalsparken 1949–1989* (1989).
 E. Nygaard: *Tag over hovedet* (1984).
 J. Plovsing m.fl.: *Byfornyelse på Nørrebro* (1979).
 S. Rambusch, red.: *Rødovre 1901–1976* (1978).
 L. Skak-Nielsen: *Alle kender Blågårdsgade* (1990).
 P. Sverrild: *Hvidovre Kulturråd* (1992).
 P. Sverrild: *Lysthusbeboerne* (1988).
Vesterbro – En forstadsbebyggelse i København, Fredningsstyrelsen 1986.